

PENKE OLGA

Voltaire filozófiai meséi és regényei „magyar ruhában”

Labádi Gergely (1975–2017) emlékének

Voltaire a legeredetibb műfajt talán a fikció területén alkotta filozófiai meséivel és regényeivel, amelyre már a korabeli európai olvasók felfigyeltek. Nagyobb jelentőséget tulajdonított ugyan tragédiáinak és eposzainak, amelyek a kortárs közönség előtt zajos sikereket arattak. Azonban ezek a művek ma már egyáltalán nem ismertek, miközben prózában fogalmazott meséit és regényeit máig olvassák, fordítják, értelmezik. Munkásságának második korszakában már maga is többször megfogalmazta azt a véleményt, hogy „rövid” prózai művei – köztük a fikciók – érinthetik meg az olvasók legszélesebb körét.¹

A címben megfogalmazott műfaji megjelöléssel Voltaire életében és halála óta nem teljesen azonos műveket illettek. Maga a szerző mindkét terminust használja. Abban sincs egyetértés, hogy hány, ehhez a rövid műfajhoz tartozó művet írt Voltaire. A modern Pléiade kiadásban (amelyet referenciaként használunk) huszonöt filozófiai mesét és regényt adnak közre.²

Voltaire filozófiai regényeiből és meséiből 1787 és 1821 között tizenhárom magyar fordítás készült, amely jelentős korpusznak mondható: kilenc különböző mű tolmácsolása, közülük egyeseket többször is lefordítottak. Az alábbiakban Voltaire műveinek kronológiáját követve (zárójelben az első kiadás évét említve) soroljuk fel a magyar fordításokat:

* A szerző a Szegedi Tudományegyetem egyetemi tanára.

A tanulmány első, rövid változata a jeles magyar Voltaire-kutató, Ferenczi László emlékére tervezett könyvhöz készült. A közölt kutatási eredmények hozzá kívánnak járulni az általa hiányolt „hiteles, legendák és túlzások nélküli” Voltaire hatás megismeréséhez. Vö. FERENCZI László, *Voltaire a XVIII. századi Magyarországon = „Sorsotok előre nézzétek!”: A francia felvilágosodás és a magyar kultúra*, szerk. KÖPECZI Béla, SZIKLAY László, Bp., Akadémiai, 1975, 183.

1 Sylvain Menant hívja fel a figyelmet arra, hogy a fiatal Voltaire-nek a költészet jelentette az irodalom lényegét, és fokozatosan „tért meg” a prózához. Sylvain MENANT, *L'esthétique de Voltaire*, Paris, SEDES, 1995, 20–21.

2 A korabeli kiadásokról: VOLTAIRE, *Romans et contes*, éd. Frédéric DELOFFRE, Jacques VAN DEN HEUVEL, Paris, Gallimard–Pléiade, 1979, XI–LXXIV. A műfaji sajátosságokról: Jean GOULEMOT, *Contes philosophiques = Inventaire Voltaire*, Paris, Gallimard, 1995, 313–316; Pierre CAMBOU, *Roman et pratique romanesque = Dictionnaire général de Voltaire*, dir. Raymond TROUSSON, Jerom VERCROYSSÉ, Paris, Champion, 2003, 1061–1065. Az 1940-es Pléiade kiadást vették alapul Voltaire meséinek legutóbbi magyar fordítói, a műfaji elnevezést modernizálva: VOLTAIRE, *Regények és elbeszélések*, ford. BENEDEK Marcell, GYERGYAI Albert, KOLOZSVÁRI GRANDPIERRE Emil, SZÁVAI Nándor, Bp., Európa, 1995, 678.

Zadig ou la destinée (1748) – *Zádig, vagy is a' Végezések* (SZH 55–97);³ *Cserei. Egy honvári herceg* (Dugonics „magyarítása”)⁴
Memnon ou la sagesse humaine (1748) – *Memnon, vagy az emberi Böltsesség (Bétsi Magyar Musa, 1787, július 7, 429–436); Memnon vagyis az emberi böltsesség* (SZH 136–145)
Le Monde comme il va (1748) – *Igy folynak mindenütt a dolgok* (SZH 146–166)
Histoire des voyages de Scarmentado (1756) – *Scármentadó Utazásbéli Történetei* (MV4 65–75);⁵ *Skarmentádonak utazása. Magától le írva* (SZH 124–135)
Candide ou l'optimisme (1759) – *Kándid avagy a leg-jobbik világ*, Eldorádóban [Bécs], 1793, VIII, 168; *Kandide, vagy is, Még is jó ez a' Világ* (SZH 268–339)
Histoire d'un bon bramin (1761) – *Egy jó Bramin históriája* (MV4 62–64)
L'Ingénu (1767) – *A Huroniai Amerikanus* (SZH 167–234); *A Nyílt Szívű* (1821)⁶
La Princesse de Babylon (1768) – *A Babiloni Hertzeg Aszszony* (SZH 1–54)
Les Lettres d'Amabed (1769) – *Amabed levelei* (MV4 1–61)

A fordítások közül három jelent meg nyomtatásban. Kettő hűséges tolmácsolásra törekszik: a *Memnont* 1787-ben, a *Kándidot* 1793-ban adták ki Bécsben, mindkettőt a szerző és a fordító neve nélkül. A harmadik Dugonics András „magyarítása” a *Zadig* alapján *Cserei, egy honvári herceg* címmel jelent meg Szegeden 1808-ban.

A tíz kéziratos fordítás három fordításkötetben maradt fenn. A *Magyar Voltaire 4* című kötet három fordítása francia eredetiből készült, a *Szabad Holmik* hat meséje német kivonatos fordítás közvetítésével, de keletkezésükről nincs pontos ismeretünk. A *Nyílt Szívű* címet viselő kéziraton dátum és az elkészülés helyére utaló adat szerepel. A fordítót egyik kéziratos fordítás esetében sem ismerjük.

A kéziratos fordítások kis körben terjedhettek, íróársak-barátok között, másolás útján. Csak a 21. században váltak ismertté. A szerző és a fordító nevének eltitkolása akadályozhatta a kéziratok felbukkanását. A rejtőzködést pedig a cenzúra erőteljes működése indokolhatja. Meg kell említeni, hogy a pápa által tiltott könyvek listájára több Voltaire-mese felkerült, 1762-ben a *Candide*, 1779-ben a *Lettres d'Amabed*. Ezen kívül a mesék betiltott gyűjteményes kötetekben is szerepeltek, így 1804-ben a tiltó listához csatolták még az 1780-as kiadású *Romans et contes* című kötetet is.⁷ Mivel a pápai tiltás egész Európára érvényes volt, a magyar fordítók, kiadók és könyvterjesztők veszélyes tevékenységet végeztek.

3 *Szabad Holmik a' Voltér a'probb Munkái között, Mellyeket a' Bétsben Vallishausernél 1790be kijött Német Nyomatásból ki szedgetvén rövidítve fordított Egy Hazafi, Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltára, é. n.* (A továbbiakban: SZH.) Itt fejezem ki köszönetemet azért, hogy a kézirat másolatát és néhány (hallgatók által) belőle készült átiratot Labádi Gergely szívességéből használhattam.

4 *Cserei egy honvári herceg*, Meg-magyarosította DUGONICS András királyi oktató, Szeged, Grün Orbán, 1808.

5 *Magyar Voltaire 4*, OSZK Kézirattára, Oct. Hung. 1788 (a továbbiakban: MV4), 1–76 fol.

6 *A Nyílt Szívű, valóságos történet a Páter Quesnel kézirataiból*, írta Voltaire, franciából fordított Tokajban 1821^{sk} esztendőben május hónapban, Sárospatak, Tiszáninneni Református Könyvtár Kézirattára, Kt.a 565, 1–176.

7 Vö. Jesus Martinez DE BUJANDA, *Index Librorum Prohibitorum (1600–1966)*, Montréal–Genève, Médiaspaul–Droz, 2002, 928–932.

Voltaire meséinek korabeli népszerűségét jól mutatja a Szegeden található *Mélanges littéraires* című kézirat, amely kilenc kötetben Voltaire műveiből tartalmaz szó szerinti másolatokat. A kézirat első kötetében hét filozófiai mese másolatát olvashatjuk. Ez a kötet gróf Galánthai Fekete János kézírásával készült, feltehetően 1770 és 1780 között.⁸

Egy eredeti műfaj

A 17–18. század fordulóján a francia irodalom egyik sajátos jellemzője a regényműfaj válsága.⁹ Ekkor válik le véglegesen a regény az eposzról és a történetírásról, és a terjedelmes, többnyire az antik történelemre építő fikció helyett új műfajt keresnek a regényírók. Az átmeneti korban megjelennek az „ál-memoárok”, az egyes szám első személy válik dominánssá az elbeszélésben a század első felében.¹⁰ A francia irodalom ekkor fogadja be a népmeséket (Charles Perrault tevékenysége nyomán), és megjelenik François Galland francia orientalista nevezetes fordítása, az *Ezeregyéjszaka meséi*, amely az európai irodalom számára másfél évszázadon át meghatározó lesz a keleti és egzotikus téma, de a történetmesélés módjának szempontjából is. A regényműfaj kritikai megítélése oly mértékben pejoratív, hogy még a regényírók is kerülnek a regény terminus használatát. Helyette a levél, a mese, a történet, a novella kerül a rövidsége miatt is nagy olvasótábort meghódító írások címébe. Szinte minden regény „kísérletinek”, vagyis egyedinek, eredetinek tekinthető, műfaji kánon nem alakul ki.

Voltaire fiktív prózai műveket már első alkotói periódusában írt. Ilyenek improvizált meséi, amelyek megjelentetésére nem törekszik. Közülük kettőt a közelmúltban *novella* műfaji megjelöléssel adtak ki.¹¹ Ezek a művek a képzelet könnyed játéka, amelyekben a szerző filozófiai kételyeit úgy fogalmazza meg, hogy stílusuk közel áll a beszélgetéshez. Mindkettő egy-egy maximát illusztrál, a korabeli erkölcsi mesékhez hasonlóan. Meséinek és regényeinek másik részét, amelyekből a fordítások is készültek, több mint harminc évvel később kezdi írni, jelentős filozófiai műveivel párhuzamosan.¹²

A szerző a korabeli mesékről iróniával nyilatkozik (a tündérmesékről éppúgy, mint a keleti vagy az erkölcsi mesékről), és azt is többször kijelenti, hogy a regénynek nincs jövője. A kortárs regényeket azért tartja veszélyesnek, mert lehetővé teszik, hogy az olvasó azonosuljon a hősökkel, ezáltal elbizonytalanítják a valóság és a „kitalált dolgok” megkülönböztetésében. A „jövő regényéről” beszélve egyik kritikájában az olyan

8 Szeged, Egyetemi Könyvtár, MS 1937–1945. Az első kötet (MS 1937) tartalma: *Histoire d'un bon bramin, Le Blanc et le Noir, Jeannot et Colin, Candide ou l'optimisme, Pot-pourri, L'Ingénu, Les Lettres d'Amabed*. Vö. PENKE Olga, „Az olvasás szörnyű veszélyei”: *Rejtőzködő kéziratok Voltaire-másolatok feltárása*, MKSz, 132(2016), 299–318.

9 Franco PIVA, *Crise du roman, roman de la crise: Aspect du roman français à la fin du XVIIIe siècle*, http://www.filologiafrancese.it/wp-content/uploads/2015/05/3_p.pdf (2017.11.13).

10 René DÉMORIS, *Le roman à la première personne: Du classicisme aux Lumières*, Genève, Droz, 2002.

11 *A Così-Sancta és a Crocheteur borgne c. mesék*. Vö. *Nouvelles françaises du XVIIIe siècle*, I, *De Voltaire à Voisenon*, éd. Jacqueline HELLEGOUARC'H, Paris, Livre de Poche, 1994, 65–87.

12 VOLTAIRE, *Romans et contes*, i. m., LII–LIV.

elbeszéléseket tartja elfogadhatónak, amelyekben a főhős(ök) egyéni sorsa „történeti képekbe” ágyazódik.¹³ Saját regényeire és meséire a *filozófiai* jelzőt alkalmazza. Ebben a szövegtípusban, amelyben a belső törvények által meghatározott világot hoz létre, felhasználja különböző műfajok eljárásait saját technikájának kidolgozására. Olyan rugalmas formát alkot, amelyben valószerű és elképzelt elemek kapcsolódnak egymáshoz. A történetben felidézett valóság töredékei az elbeszélést az aktualitáshoz kötik. A történetet „filozófiai üzenetet” hordoz, és szimbolikusan értelmezhető.

Egyik bibliai tárgyú elbeszélésében, amelyet élete alkonyán írt (78 évesen), így fogalmazza meg a műfajjal kapcsolatos elvárásait:

Azt akarom, hogy a mese a valószerűsége alapulton, és ne az álomhoz hasonlítson. Ne legyen benne semmi túlságosan nyilvánvaló és semmi túlságosan extravagáns. Azt szeretném, ha a mese fátyla mögött áttetszene a finoman megfogalmazott igazság, amelyet csak a gyakorlott szem vesz észre, míg az egyszerű szemlélőnek láthatatlan marad.¹⁴

Az idézet iróniáját nemcsak az adja, hogy egy keleti mese hősnője fogalmazza meg a gondolatot, akinek boldogtalanságát mesékkel próbálják enyhíteni, hanem az is, hogy a meséket egy kígyó adja elő, és hogy a figyelmeztetés neki szól.

Voltaire meséi tragédiáitól vagy filozófiai műveitől eltérően nem didaktikusak, és bár kérdésvetetésük hasonló, nem adnak nyilvánvaló válaszokat. Bravúros és mindmáig nehezen lefordítható stílusuk a valóság felidézésben és a történet elbeszélésében egyaránt meghatározó. A szerző különböző nyelvi regisztereket, kifinomult retorikai eljárásokat alkalmaz. Elbeszéléseinek hőseit úgy választja meg, hogy – a nevelési regény szereplőire emlékeztetően – nyitottak legyenek a tapasztalatok befogadására: általában fiatalok, érdeklődők, naivak (ezt fejezi ki például a két főszereplő, Candide vagy az Ingénu neve is). A valósággal szembesíti őket, földrajzi, történelmi, társadalmi utazás keretében. Tapasztalataikat azonban nem tudják megfelelően értelmezni. Erre még kísérőik sem alkalmasak, akiknek *a priori* filozófiája ellentmond a megpróbáltatásokból levonható tanulságnak. Mindentudó narrátort alkalmaz a történet elmeséléséhez, aki a valóság elemeit, az előadott történéseket gondolati összefüggésbe helyezi. Szerepe az, hogy a létezés értelmét, az emberi cselekedetek racionális okait kereső hős jóhiszeműségét leleplezze, rajta keresztül valójában az olvasót figyelmezteti, hogy a kérdésekre nincs válasz, a világ abszurd. Az elmesélt történet tanulsága az, hogy a bemutatott példa elkerülendő, és csak abban lehet biztos az ember, hogy mindig kételkedni kell. Ha a hősök, akik a boldogságot keresik, történetük egyes állomásain úgy

13 Lásd 1764-es ismertetését egy frissen megjelent angol regényről: *Idées sur le roman: Textes critiques sur le roman français (XIIe-XXe siècle)*, ed. Henri COULET, Paris, Larousse, 1992, 172. Voltaire szerint a történetírások előbb-utóbb jobban kielégítik az olvasó igényeit, aki a sajátjától eltérő „világ” megismerésére törekszik. Gondolatmenete érdekes párhuzamot mutat a Mindenés Gyűjtemény *Román*, 's mi a jobb a Románnál c. írásával (1789, II, 187–188).

14 VOLTAIRE, *Romans et contes*, i. m., 553. Az idézet a *Le Taureau Blanc* [A fehér bika] c. meséből származik, saját fordításom. Vö. MENANT, i. m., 63–64, 66; BÓDI Katalin, *A valóság poétikája a francia és a magyar levéregényben*, ItK, 2003, 483–503.

érezik, hogy azt megtalálták, rá kell döbenniük, hogy örömük időleges és sem a túl mozgalmas, sem a visszavonult életmód nem ad megnyugvást.¹⁵

Ritkán alkalmazza a kor regényeire jellemző elbeszélési módot, amelyekben a narrátor azonos a hőssel. Azok a meséi, ahol ez az eljárás érvényesül – így a kéziratos magyar fordításokban is olvasható *Histoire des voyages de Scarmantado* és *Les Lettres d'Amabed* című írásokban –, értelmezhetők a korban legnagyobb népszerűségnek örvendő két regénytípus paródiáiként. Az első a pikareszk utódjának tekinthető nevelési (utazási vagy fejlődési) regény, csakhogy az élményeit elmesélő hős, számos országban zajló történetét befejezve azt látja be, hogy utazni nem érdemes, és hogy a kalandokból nem lehet tanulni. A „levélregény” végén pedig a két, egymástól elválasztott szerelmes – ahelyett, hogy egymásra találna – elfogadja az erkölcstelen világ törvényeit, filozófus tanácsadójuk, a harmadik levelezőpartner véleményét semmibe véve. A valóságos referenciákat felidéző történelmi tér (azonosítható kor, történelmi események, helyszínek, személyek) mintha csak szükségszerűen megrontaná a naiv, fiatal hősök gondolkodását és erkölceit.

A nyomtatásban megjelent mesefordítások

Memnon

A *Memnon* az első magyarra fordított Voltaire-mese. A *Zadigot* korábban írta a szerző, eredetileg ennek volt a címe *Memnon*. *Zadig* történetének végkicsengése a második változattól kezdve lett optimista, ekkor kapta a hős az igazságos, bölcs jelentésű nevet. A *Memnon* Voltaire egyik legpezzsimistább meséje, amely az ember törekenységét, a felfokozott vágyak hiábavalóságát és a sors kérlelhetetlenségét hangsúlyozza, megkérdőjelezi az emberi előrelátást. A két mű ihletése és kiindulópontja hasonló: mindkettőben feltűnik a jellegzetes hőstípus, aki úgy véli, hogy a boldogság megvalósítása egyszerű, megjelenik a keleti környezet, a bölcs tanácsadó. Filozófiai háttérük Voltaire személyes csalódása, akinek meggondolatlan kijelentése következtében el kellett hagynia a királyi udvart és Franciaországot. Ennek ellenére jelentősen eltérnek: *Memnon* bölcsnek gondolja magát, hiú és az élvezeteket keresi, ám sorozatos csalódás áldozatává válik, mivel nem hajlandó számot vetni az emberi lét sajátosságaival. Elveszíti vagytonát, hitét a szerelemben és a barátságban. Fél szemére megvakul, és vaksága nemcsak fizikai, hanem szimbolikus is. Nem tudja meggyőzni az idegen égitestről érkezett „tanácsadó” arról, hogy a világegyetemben „minden jól van”, csak saját szerencsétlen sorsát és a Földön érvényesülő igazságtalanságokat látja. *Memnon* a csalódott *Zadig*, sebezhető és naiv, az ő alakját formálja tovább Voltaire későbbi hőseiben: *Candide*-ban és *Scarmantadóban*.¹⁶

15 A kor boldogságfilozófiájáról (és konkrétan a *Candide*-ről és a *Zadigról*) lásd Robert MAUZI, *L'idée du bonheur au XVIIIe siècle*, Paris, Colin, 1969, 51–79.

16 Jacques VAN DEN HEUVEL, *Voltaire dans ses contes*, Paris, Colin, 1967, 203–216.

A fordítás *Memnon, vagy az emberi Böltsesség* címmel jelent meg egy periodikában, a Bétsi Magyar Műsában. A Magyar Kurir kiegészítő társlapjának fordítója feltehetően rövidsége és a divatos keleti téma miatt választhatta. Az eredetit hűségesen követi, nincs benne félrefordítás, kihagyás, még Voltaire jegyzete is a fordítás része.¹⁷ Megfogalmazásai ugyanakkor nehézkesek, az előadásmódot, a nyelv játékosságát és a pergő szövegritmust alapjában megváltoztatja. A hős belső monológjait megszakítja a narrátor közbeszólásaival (*úgy mond, így szólta*), egyes szavakat körülírással tolmácsol (például: *affligé* helyett *búba borult nyavalvás*). Régies stílusa különösen zavaró a Voltaire által használt különböző igeidők lefordításában. Az egész szöveget lelassítja a befejezetlen múlt jelölésére szolgáló *vala* használatával,¹⁸ amely egy mondatban akár négyszer is előfordul: „Az edgyik öreg *vala*, és nem láttatik *vala* semmin gondolkodni; a' másik ifjú, és rendes *vala*, és úgy mütattya *vala*, mintha elméjében nagy gondokkal küszködnek.”¹⁹

Ha a *Memnon* nyomtatásban megjelent fordítását összehasonlítjuk a *Szabad Holmokban* található, német közvetítéssel valamivel később készült *Memnon, vagy is az emberi böltsesség* című kéziratos, kivonatos fordítással, azt tapasztaljuk, hogy a görcösen szó szerinti fordítástól való eltérés utóbbiban lendületesebb, könnyedebb stílust eredményez, amelyet egy példával illusztrálunk: „Az hideg-lelés elő-vészi, a' rázás közt el-aluszik: azonban edgy mennyei Angyal álmában nála meg-jelenik” (1787, 434) – „hideglelést kapott és ebbéli bádgyadtsága után való álmában egy Mennyei Lelket látott” (SZH 142). Nemcsak mondatok szintjén látunk jelentős különbséget a nyomtatott és a kéziratos fordítás között. Utóbbi a szókészlet lefordításában is az eredetinek jobban megfelelő megoldásokat talál. Érdekes példa erre a bölcs tanácsadó megnevezése a két szövegben. A francia *esprit céleste, bon génie* magyar megfelelője a folyóiratban *lélek, Angyal és őrző Angyal*, míg a kéziratban *mennyei lélek, jó Géníus*. A periodikában olvasható fordítás láthatóan az olvasók számára otthonosabb megoldást keresi, eltérve az eredeti világtól. Egyik fordítót sem ismerjük, és a fordítások kritikai visszhangjáról sem tudunk.

Candide – Kándid, Kándide

Voltaire legismertebb filozófiai meséjének fordítása *Kándid avagy a leg-jobbik világ* címmel 1793-ban jelent meg Bécsben, Eldorádó kiadási hellyel, a fordító és a kiadó nevének elhallgatásával. A kiadás körülményeiről csak annyit tudunk, amennyit *Az kiadónak Elöl-járó Beszédgye* elárul. A megjelenést nagy sietség jellemezhetette, a fordítás a bevezető írásakor feltehetően még nem volt készen. Erre következtethetünk a főhős neve írásmódjának eltéréseiből: a bevezetőben „Candid”, míg a fordításban: „Kándid”. Figyelemre méltó a bevezető szabadkozásában kétszer ismétlődő fordulat: „ha a Magyar ruhája nem is volna olly jó mint kívánnám [...] ezen Munkának magyarban lett öltözetének gyámo-

17 1787. júl. 7, LIV, 429–436.

18 *Uo.*, 430. Az eredetiben imparfait-ban található alakok fordítása.

19 „L'une était vieille et paraissait ne songer à rien. L'autre était jeune, jolie et semblait fort occupée.” Benedek Marcell fordításában: „Az egyik öreg volt, s úgy látszott, nem gondol semmire; a másik fiatal, csinos, és mintha nagyon gyötörte volna valami.” VOLTAIRE, *Regények...*, i. m., 138.

la lennék”. Galánthai Fekete János használja a ruha-metaphorát Voltaire-fordításaiban – vajon van szerepe a mű fordításában és megjelenésében?²⁰ A kérdésre a későbbiekben megkísérelünk választ adni. Annak említése, hogy a nyomtatás „külső Országban” készült, a cenzúra megtévesztésére is szolgálhat, az esetleges hibákat is ennek tulajdonítja. A bevezető írója visszafogottan nyilatkozik a várható olvasókról: „csak kevés része egy Hazának olvashattya haszonnal, vagy is olvasni kívánnya azon mélységét az emberi értelemnek”. Őket a korra jellemzően „Polgár társainak” és „Társnéinak” nevezi, és vállalkozását „hazafias” cselekedetként értékeli, amelyet a közjó iránti elkötelezettség vezetett. A kiadásban sehol nem szerepel Voltaire neve, a bevezető így utal rá: „ezen mostani Philosophusok-Előljárója”. Méltatja a szerző szerepét a „józan” gondolkodás terjesztésében, a „bal vélekedések” üldözésében. A lefordított műfaj sajátosságaként említi, hogy benne a „tanítás mulattsággá válik”. A szerző érdemének tartja az ironikus megfogalmazást: „Nagy ereje volt azon tréfában öltözött ostorjának.”²¹

A fordítás hűséges és pontos, a teljes szöveg tolmácsolására vállalkozik. A fejezetekre osztásban az eredetit követi, feltünteti az alcímeket. Voltaire képes stílusát, szófordulatait sajátosan tolmácsolja.²² A fordító láthatóan igyekszik a mű filozófiáját közvetíteni és az eredeti filozófiai terminusokat következetesen alkalmazni. Az ember törekénységéről és törpeségéről folytatott dialógust idézzük kicsit hosszabban a 30. fejezetből, amely Voltaire kételkedő filozófiáját tükrözi, és ahol Pangloss megfogalmazza filozofálásának kedvenc tárgyait. Az idézetben előforduló terminusok azért különösen érdekesek, mert a műben többször visszatérnek. A fordító a magyar szavakat részesíti előnyben, amelyek között vannak ma már elavult kifejezések: *causes et effets* – *fogantok és okok* (bár máshol latinus megoldást is találunk: *raison suffisante* – *elégéséges fundamentum*, a modern fordításban: *nyomós ok*).

Pangloss mint szó-szólló monda neki: Mester, te hozzád jöttünk, hogy meg mondjad nekünk, az a különös állat, mint a millyen az ember, minek teremtett? Mibe avatod magad, mondá a Dervis, a te gondod é az? De tisztelendő atyám, mondá Kándid, hiszen rettenetes nyomorúság vagyon a földön. Mi közöd neked hozzá, felele a Dervis, akar nyomorúság, akar boldogság legyen a világon? Ha ő Felsege hajót küld Egyiptomba, búsul-é azon, ha az egerek a hajóban kények szerint élnek é vagy sem? Mit van mit tenni hát, monda Pangloss? Halgatni, felele a Dervis. Leg-alább azt hittem, hogy egy kisség elmélkedhetek veled a fogantokrul és az okokrul, a lehetséges leg-jobbik világrul, a rossznak eredetirül, a léleknek természetirül, az előre el-rendelt harmóniarul. A Dervis ezen szavaknál örök előtt be-tsapja az ajtót. (164.)

20 Gróf Fekete János Voltaire *Pucelle d'Orléans*, *Az Orleáni Szűz* címmel fordított mű fordításáról ír: „szegény szüzem magyar köntösben”. *Levele Aranka Györgyhöz* 1798. húsvét havának 15. napján: MTA Kézirattár K 684/II. *Néhai Galánthai Gróf Fekete János Munkái*, II. rész, 59.

21 Az olvasók megválogatásának szükségességét és a szöveg játékosságát a *Magyar Voltaire* című kézirat „Kedves olvasó Barátom!” kezdetű bevezetője is fontosnak tartja hangsúlyozni, amelynek ismeretlen fordítója a francia szerző *Filozófiai szótárából* válogatott részletek mellett három meséjét is lefordítja.

22 Például: „Candide avait le coeur sur les lèvres” szófordulatot így fordítja: „a nyelvén hordta az eszét”, a *monstre* szó „titokra egy képtelen dolog”.

Különösen az Eldorádóról írt fejezet lehetett ismert a kortársak előtt. Erre következtethetünk abból, hogy a Magyar Kurirban, a *Memnon* fordításának évében *A' leg-jobb Világ* címmel közölnek egy szatírárt. A cikk azonban csak apropóját veszi Voltaire-től. Allegóriának tekinti Eldorádót, és különböző irodalmi példákat említ leírására; felveti azt a lehetőséget is, hogy valaha létezett, és a földrengés pusztította el.²³ Az Eldorádóról írt fejezetek a regény fordításában láthatóan nagy gonddal készültek. Az alcím fordítása pontos: „Kándid az ő szolgájával együtt Eldorádóba érkezik. Mit látnak ott?” (77.) Az utópia működési elvét is szépen fogalmazza meg a szöveg: „a kellemes a haszonnal mindenütt együtt járni látszék”. Sok érdekes és ötletes fordítói megoldást találunk ebben a szövegrészben. Közülük olyanokat idézünk, amelyek a kor szóhasználatát tükrözik: *femmes d'une beauté singulière* – *tündér szép asszonyok*, *politesse* – *pallérozott*, *forme du gouvernement* – *igazgatás módja*. Az egzotikus ételek lefordítása a 17. fejezetben különösen sikeres:

Négy féle leves, mindenikében két papagájok, két mázsát nyomó főtt kontur [kondorkeselyű], két sült majom, három száz kolibrik egy tálban, s hat száz légy fogok, egy másikban válogatott rágú, és jó ízű sütemények rakattak fel, mind hegyi kristály tálakban. A szolgálak és szolgálók tzukornádbul készült különbféle italokat töltögettek. (80.)

A király közvetlenségét beszédmódjának egyszerűségével jellemzi, akárcsak az eredeti: „A király elneveti magát: Meg nem foghatom, úgymond, olly mohón mért kaptok ti Európaiak a mi sárga sárunkon, de vigyetek belőle akármennyit s egészségetekre váljon.” (92.)

Irodalom- és fordítástörténetünk kevés figyelmet szentelt ennek a fordításnak, pedig már 1821-ben olvashatunk értékelést róla Döbrentei Gábortól. Igaz, hogy tanulmányában a több mint húsz évvel korábban készült fordítást negatív példának választja – annak bemutatására, hogy az eltelt időben a magyar fordítások élvezetesebbek lettek –, írása mégis a fordítás ismertségét tanúsítja. Leginkább a szöveg ritmusát és stílusát bírálja. Úgy véli, Voltaire művét „a legsebesebb folyammal kell vissza adni”, és hogy ez a fordítónak nem sikerült. Az első fejezetből idézi a fordítás két részét és javítja a régies, nehézkes megfogalmazásokat. Elsősorban a régmúlt kifejezésére szolgáló alakokat kifogásolja. A fordító nehézkes stílusával Mikes „eleven”, „könnyű és elmés” írásmódját állítja szembe (akinek művét a *Candide*-fordítást követő évben adták ki). Döbrentei írásának érdekessége a fordító személyével kapcsolatos megjegyzés: „A csintalan Voltaire *Candid*[ját...] a mint tudom Gróf Fekete Ferenc fordította 's 'a munka Eldorádóban jött ki.” Nem lehet tudni, hogy melyik Fekete Ferencre gondolha-

23 1787. júl. 25., LIX. 473–474. A rövid írásban Pangloss nevét olvashatjuk. Tévesen jegyzi meg György Lajos, Baranyai Zoltánra hivatkozva (MNY, 1927, 436), hogy az említett írás a *Candide* részlete. Az is tévedés, miszerint az 1793-as fordítás csak az eredeti mű első része lenne, „hiányzik belőle a nem kevésbé érdekes rész, amely Kándidnak, feleségének és leányának további kalandjait beszéli el.” György Lajos, *A magyar regény előzményei*, Bp., MTA, 1941, 294–295. Voltaire *Candide*-ja ott fejeződik be, ahol az 1793-as magyar fordítás. A hiányolt részek a francia kortársak által írt „folytatásokban” olvashatók. Filológianknak ezt a többször ismételt tévedését tudomásom szerint még nem korrigálták.

tott, de érdemes megkockáztatni azt a feltételezést, hogy Gróf Galánthai Fekete János fia lehetett, aki a fordítás megjelenésekor 26 éves volt, és akinek irodalmi ambícióit édesapja (Voltaire híve és levelezőtársa, a mesék másolója) bátorította. Az „elő-beszéd” szerzője, aki úgy nyilatkozik, hogy „gyámolította” a fordítást, esetleg Fekete János. Ezt a feltevést támaszthatják alá a bevezető bemutatása során kiemelt szövegrészek is. Döbrentei bírálata egyébként jogos, a *vala* előfordulása és a régies alakok valóban gyakoriak a fordításban.²⁴ Ha azonban az 1787-ben megjelent *Memnon*-fordításhoz hasonlítjuk, a fordítást könnyednek érezzük, észrevesszük a fordító humorérzékét, találékonyságát. Az eddig idézett szövegeken kívül érdemes még Kunigunda jellemzésére odafigyelni, aki a történet elején „piros, friss, testes és gyönyörűség”, a viszontagságokat követően azonban „barnán, tsipásan, száraz melyűen, rántzos ábrázattal, veres és fonnyadt kezekkel” áll az olvasó előtt. Egyes megoldások a korabeli olvasóhoz közelebb hozhatták a szöveget: az ifjú *gyerkőcze*, a kék katonaruha *hacoka*, a kísértet *tündér* (Voltaire-nél *fantôme*), a vérbaj *Vénus nyavalya*, a vulkán *tüzet okádó hegy*. Kifejezetten szellemes, amikor például a Pangloss jellemzésére használt *raisonneur* szót az *eszekoptatóval* fordítja (174). A számtalan kalandot átélő, sok országot megtapasztaló és sok embert megismerő hős kalandjainak magyar tolmácsolása ötletességet kívánt a fordítótól. Transzponálásai nyelvünk korabeli állapota vonatkozásában is érdekesek lehetnek. Bátran belevág a legnehezebb részek tolmácsolásába. A mese boldogságfilozófiáját – amely a szkepszist, a megbékélést és a tevékeny életmódot kívánja összekapcsolni – világosan tolmácsolja: „az ember arra született, hogy a háborgatásoknak zűrzavarjában vagy pedig az unalomnak álmosságában éljen”; „a munka három nagy ellenséget távoztat-el tőlünk, az unalmot, a fertelmességet, és a szükséget” (166).

A fordító erőfeszítéseit akkor tudjuk igazán értékelni, ha munkáját a *Szabad Holmikban* olvasható kézirattal összehasonlítjuk. A német közvetítéssel készült *Candide*-fordítás kéziratában a rövidítés különösen erőteljes. A fejezetekre tagolás és a fejezetcímek eltűnnek, sőt bekezdések sincsenek (egyreszint viszont át vannak írva drámaszöveg-szerűen dialógusba). A filozófiai részek, például Pangloss elmélkedései vagy hiányoznak, vagy átalakulnak, így például a *lehetséges leg-jobbik világ* helyett a *jó ez a világ* vagy a *mindenek jó tzélra vagynak teremve* megfogalmazást találjuk. Maga a történet fontosabbá válik, mint a mese által közvetített filozófia.

A *Candide* két magyar fordításának eltérései azért is érdekesek, mert arra engednek következtetni, hogy 1793-ban Voltaire filozófiájának magyar közvetítése volt a legfontosabb a fordítónak, aki feltehetően a szerző filozófiai írásait és más műfajú műveit is jól ismerte. A kéziratban maradt és erősen megrövidített fordítás a filozófiai mesét inkább a magyar regény útkereséseiben kívánta hasznosítani. Pikareszk elemeket, elbeszélési technikákat keresett benne, amelyek az olvasók érdeklődését szélesebb körben felkelthették.

24 *Nyelv csinosságára való ügyelet*, Tudományos Gyűjtemény, 5(1821)/12, 37–39. Megjegyzi, hogy az eredeti „nincs előtte”. Csak egy rövid részt idézünk: „megkötözték őket, egyiket, mivel beszéllet vala, a másikat, mivel rá hagyással halgatta vala” (1793). Döbrentei javítása: „kötelet vetnek mind a' kettőre, még pedig azért hogy az egyik beszélt a' másik rá hagyással hallgatott” (1821). Lásd a témáról: SZILÁGYI Márton, *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998, 269.

Döbrentei Gábor fordításkritikáira visszatérve érdemes megemlíteni, hogy jól ismeri és összefoglalóan ismerteti már 1816-ban Voltaire prózai műveit és regényeit, amelyeket a 17–18. századi francia regény történetén belül helyez el. Voltaire filozófiai regényei között megkülönböztet *elmés* és *érzékeny* írásokat:

Geniejének az a' titkos ereje, 's követhetetlen játéka, csak egyedül az ő tulajdon első-sége. Ő a' legtávolabb látszó tárgyakat is magához közel tudja hozni, 's visszasságok által bámit. Candide, mint az optimizmus legelmé debated gúnyolása mindig kedves lesz, Zadig közönségesen fog tetszeni, mivel ebben enyelgő 's lelkes rajzolatokkal szüntelen múlattat; Ingénu tele lévén érzeny festésekkel, az élet való jelenésivel, talán remekje volna e nemben, ha abba némelly csinatlan kétértelműséget, 's illetlen tréfákat ne elegyítsen. Ha a többi románjai nem érnek is fel az említettekkel, még is jobbak mások legtöbb darabjaiknál, 's az idők folytában minden jó ízlésű embernek lelkes mulatságára fognak szolgálni.²⁵

Zadig – Zádig, Cserei

Ha a magyar kritika keveset foglalkozik a *Candide*-fordítással, annál több kommentár és elemzés jelenik meg Dugonics András *Zadig*-átültetéséről, az 1808-ban megjelent *Cserei*ről. Voltaire *Zadigja* a fordítások történetében kitüntetett helyet kap. A *Zadig*gal kezdődik majd újra a nyomtatásban is megjelent Voltaire-mesék története a 19. század második felében, mindjárt két különböző fordításban, 1870-ben és 1879-ben. Ez a legtöbbszor magyarra fordított Voltaire-mű, amely Dugonics magyarításán kívül öt fordításban olvasható.

Dugonics adaptációjáról, rögtön a mű megjelenését követően Kölcsey Ferenc ír kritikát. A 18 éves kritikus igen tájékozott, beszél a mese esetleges forrásairól, megjelenéséről és párhuzamairól más korabeli művekkel. Taglalja a Dugonics-fordítás anakronizmusait, hiányolja belőle az eredeti mű szatiráját, főleg a „tudósák”, a papság és az inkvizíció vonatkozásában. Elismeri azonban szerepét az olvasók megnyerésében:

Elméssége ezen könyvnek a magyarban is szembetűnő, noha azt az Öreg a maga caprice-jainak feláldozta. Zádig helyett egy Magyar Herceg csúszott a könyvbe s a Taxon idejébéli dolgok, amennyi tekintetet adnak, annyit vesznek el az elmésségből.²⁶

A későbbi kritika is kiemelten foglalkozik Dugonics magyarításával. Horváth János száz évvel a mű megjelenését követően veti össze nagy alaposággal a *Cserei*t forrásával. Kitér a francia változatokra, amelyekben Voltaire kiadásról kiadásra új fejeze-

25 Lábjegyzetben megemlíti még a *Scarmentadot* és a *Memmont*. A 17–18. századi francia regény vázlatos történetét adja, ezen belül helyezi el Voltaire-t. Marmontel meséit, amelyeknek fordítása a magyar írókat Voltaire meséinek fordításával egy időben foglalkoztatta, mesterkéltnek tartja. DÖBRENTÉI GÁBOR, *A francia nyelv' kimivelése' története, 's prózaikusai munkájának meg-vizsgálása*, ErdMúz, 5(1816), 65.

26 KÖLCSEY FERENC, *Cserei, egy honvári herceg Dugonics által*, Szeged, 1808, Debrecen, 1808. nov. 21. <http://mek.oszk.hu/06300/06367/html/01.htm> (2017.11.13).

tekkel bővítette a regényt. Azonosítja azt a német fordítást, amelynek közvetítésével Dugonics dolgozhatott. Fejezetenként részletezi az eltéréseket, hangsúlyozva, melyek a hiányzó elemek és melyek a betoldások, melyek az európai vándormotívumok. A francia mű tolmácsolását sikertelennek ítéli, mivel véleménye szerint abból csak a történet maradt meg. Minősítése lesújtó: „Dugonics regényeinek [...] alig van valami értéke”, csak irodalomtörténeti jelentőségét ismeri el.²⁷

Sommás ítéletét már az is cáfolja, hogy Dugonics *Csereije* Voltaire egyetlen korabeli, magyarul megszólaló meséje, amely modern kiadásban is megjelent. A kiadást gondozó Kerényi Ferenc hangsúlyozza a „magyarító” Dugonics „alkotói tevékenységét” a „befogadó környezet rajzában, és a kölcsönzött cselekmény tégláit rögzítő irodalmi »kötőanyag«, az új utalások rendszerének kidolgozásában.”²⁸ Dugonics átalakításai valóban alapvetőek és nemcsak a részletekben: a *Zadig* kétszeresére bővül a magyartítás során, a párbeszédet a magyar szerző a drámaszövegekre emlékeztetően tagolja. A változtatások nagyrészt abból származnak, hogy a *Csereit* Dugonics saját munkásságába illeszti be, abba a koncepcióba, amelyet az *Etelkával* kezd kialakítani, és amelybe beletartozik minden ezt követő munkája,²⁹ így például *A szerecsenek*, amelyet Dugonics Héliodorosz klasszikus regényének fordításaként készít. A görög regény 17–18. századi fordításai a nyugati, így a francia irodalomban is fontos szerepet játszanak a regény műfajának fejlődésében. Dugonics a *Zadig* magyartítása során több célt akar beteljesíteni: emelni szeretné a nemzeti nyelven olvasók számát és elmélyíteni a magyarok története és a (nap-)keleti mítoszok közötti kapcsolatot. Voltaire könnyed stílusát, érdekes történetfonását, a keleti mese elemeire építő, a jelen és a múlt erkölcsi között dialógust kialakító fikcióját erre alkalmasnak találhatta.³⁰

Labádi Gergely kitűnő tanulmányában a *Szabad Holmik* fordításai között olvasható kéziratos *Zádigot* hasonlítja össze a *Csereivel*. Függelékben közli a kéziratos kivonatot, megállapítva, hogy fordítója „több mint felét elhagyja a forrás szövegének”, mégis „néhány részletet meglepő hűséggel ad vissza”, főleg az „udvari világ”, a rossz tanácsadók bírálatát.³¹ Arra is helytállóan mutat rá, hogy noha Dugonics „semmilyen értelemben nem törekedett ekvivalenciára”, „tisztában van az eredeti kiábrándult-ironikus beállítódásával”. A történet megformálásában Voltaire-nél a nyitottságot, töredezettséget, Dugonicsnál a lezártágot hangsúlyozza. Értelmezésével teljesen egyetértve továbbgondoljuk azokat a korábban említett tanulmányokban is felvetődő kérdéseket, melyek

27 HORVÁTH János, *Dugonics „Cserei”-jének forrása*, EphK, 31(1907), 545–560.

28 Kiemeli: az „átültetésnek ez a módja külön szakszót teremtett magának”. KERÉNYI FERENC, *Dugonics András és a Zadigból lett herceg* = DUGONICS András, *Cserei egy Honvári Herceg*, Megmagyarosította D. A. királyi oktató, Bp., Magyar Helikon, 1975, 169, 171.

29 Vö. KERÉNYI Ferenc, *Egy sikeres eredetmítosz a 18–19. század fordulóján: Dugonics András hat művéről* = K. F., *Színek, terek, emberek: Irodalom és színház a 18–19. század fordulóján*, Bp., Ráció, 2010 (Ligatúra), 23–43.

30 Vö. PENKE Olga, *Mythe, histoire, fiction dans le premier roman hongrois, Aux confins du roman, Eighteenth-century fiction*, vol. 16, n. 4, july 2004, 561–571; DUGONICS András, *Etelka: Kritikai kiadás*, s. a. r. PENKE Olga, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2002 (Csokonai Könyvtár: Források. Régi Kortársaink, 8), *A regény műfaja*, 424–437.

31 LABÁDI Gergely, *Zadig, Zádig, Cserei: Tudásformák a magyar regényben 1800 körül*, FK, 58(2012), 369–395. (Alcímünket a tanulmányból kölcsönöztük.)

szerint a *Zadig* története csak egy lazán összekapcsolódó anekdotafüzér, és megvizsgáljuk, hogy a forrás és Dugonics magyarításának filozófiája valóban elsősorban eltérő elemeket tartalmaz-e.

A kérdések megválaszolásához térjünk vissza a *Zadighoz* hasonló ihletésű *Memnonhoz*. Utóbbi mind a történetformálás, mind az elbeszélés módja, mind a közvetített filozófiai tanulság vonatkozásában erősen eltér. *Zadig* megtanulja sorsának irányítását, őt a gondviselés megvilágosítja az angyalon keresztül, és sikerül egy elfogadható életfilozófiát kialakítania, míg *Memnon* nem tanul tapasztalataiból, és a tanácsokat sem fogadja el. *Memnon* megvakul, míg *Zadig* meggyógyul a zemsérülésből. Ha a befejezéstől visszatekintve értelmezzük a *Zadigot*, a főhős lineárisan előadott történetének epizódjai új jelentést nyernek. Amikor megtalálja szerelmét, *Astarté* elmeséli neki mindazt, ami vele történt. Az ő történetéből válik világossá, hogy *Zadig* életének lazán összefűződő epizódjai valójában szoros kapcsolatban vannak, azaz minden tapasztalata hasznos volt. Ha nem történtek volna meg vele életének szörnyű eseményei, nem lehetett volna király és *Astarté* férje. A *Zadig* – Voltaire egyik kitűnő monográfiája szerint – olyan pillanatban születhetett, amikor Voltaire megpróbálta Leibniz providencializmusát elfogadni, azaz a befejezés azt sugallja, hogy össze lehet egyeztetni az emberi szabadságot egy felsőbb renddel. Voltaire hőse ezt a rendet nem a keresztény, hanem a keleti filozófiák bölcsességén keresztül érti meg, a regény filozófiája azokat szintetizálja: *Zadig* nem ért ugyan meg mindent, de elfogadja a „végezést”. Nem szabad figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy Voltaire nem elégedett meg műve első változataival, és többször kiegészítette írását új fejezetekkel, valamint hogy az egyik kiegészítést jegyzettel zárja, mely szerint még más kalandok is történtek a hőssel. A regény szerkezete csak látszólag egyszerű, valójában tükrözi a világ bonyolultságát, a feltételezhető rendet és a véletlen szerepét.³²

Dugonics választása nem véletlenül esett a keleti mítoszokat felidéző Voltaire-regényre. Filozófiájával ugyan nem ért egyet, a műben azonban megtalálja azt a témát és azt az elbeszélési módot, amely megfelel az *Etelkától* kezdve kialakított koncepciójának. A műben közvetített filozófiát úgy alakítja át, hogy a francia filozófus keleti története a „magyarítást” követően belesimuljon többi munkája közé, amelyek „Régi Magyarainknak Nap-keleti eredeteket”³³ vannak hivatva bizonyítani. A történetet – eltérve az eredetitől – teljesen lineárisan adja elő, s ezt olyan tartalmi módosításokkal éri el, amelyek a meggyőződésének is jobban megfelelnek. Hőse nem királynéba lesz szerelmes, hanem a fejedelem lányába, s eléri ugyan célját, de nem lesz király. *Cse-rei* (*Zadigtól* eltérően) teljesen el tudja fogadni sorsa alakulását, míg *Zadig* félelme a kiszámíthatatlan újabb eseményektől nem enyészik el végleg a boldog befejezésben. Nem teljesen idegen azonban Dugonics számára Voltaire filozófiája sem. Mindketten bírálják az ésszerűtlen szokásokat, és a 18. század vége erkölcsseit visszavetítik az eltérő korra és térre. A világ rendjét biztosító lény mindkettejük számára szükségszerű. Filozófiájuk – és így a két mese – vallási meggyőződés vonatkozásában tér el alapve-

32 VAN DEN HEUVEL, *i. m.*, 140–200; VOLTAIRE, *Roman et contes, i. m.*, 736–795.

33 DUGONICS, *Etelka, i. m.*, 10, a *Honnyaim!* c. bevezetés.

tően. Ebből a szempontból legtanulságosabb a *Vacsora* című epizód magyarítása, ahol egy ideig Voltaire gondolatmenetét követve mutatja be Dugonics a különböző keleti vallások furcsaságait, a francia szerzőnél szereplő vitázók megjelenítésével és megszólaltatásával. Azonban, míg Voltaire Zadigja a vitát úgy zárja le, hogy a különböző vallásokban rámutat a közös magra, mely szerint mindegyik feltételezi a teremtő és a világ rendjét biztosító „legfelsőbb” lény létezését, és ezzel összehétközést keresi, Cserei saját meggyőződését erőlteti rá a vitázókra, számára a „Magyarok Istenében” való hit az egyedül üdvözítő. A kéziratos *Zadig*-fordításban egyébként ez a fejezet teljesen kimarad.

Kéziratos mesefordítások

A *Scarmentado*-fordítások és a pikareszk

Voltaire *Histoire des voyages de Scarmentado écrite par lui-même* című filozófiai meséjének két korabeli kéziratos fordítását sikerült feltárni a közelmúltban. Mindkét fordítás a század fordulóján készülhetett, amikor a pikareszk – amelyben a hős maga adja elő történetét, és amelynek sajátos elemeit egyedül ebben az írásban alkalmazza Voltaire – aktuálisnak látszott a magyar olvasók érdeklődésének felkeltésére. Ebben az időszakban jelent meg Lesage *Sánta ördögének* magyar fordítása, melynek bevezetőjében Schedius Lajos „vig és mulatságos beszédnek” nevezi a műfajt és a művek szerzőit „tréfás költőknek”. Úgy véli, ez az írásmód különösen erősen hat az olvasók érzelmeire. Lesage másik híres regényének, *Gil Blas történetének* lefordítása – amelyet a francia pikareszk prototípusának tartanak – 1800-tól tizenöt éven át a magyar írók tervei között szerepel, azonban végül nem valósul meg.³⁴

Mielőtt a két kéziratos fordítást közelebről megvizsgáljuk, érdemes azt is megfigyelni, milyen szövegek társaságában találjuk őket, és milyen célt szolgálhattak. A *Szabad Holmikban* a *Skarmentádonak utozása Magától le írva* több regény, dialógus, prózában írt szövegtörödékek között található. A *Magyar Voltaire 4* című gyűjteményben a *Scarmentádó Utazásbéli Történetei melyet tulajdon maga írt* két másik mesével kerül egy kötetbe (az azonos kézzel írt másik kéziratkötet szintén prózai írásokat tartalmaz: válogatást a *Filozófiai szótár* szócikkeiből és a *Saul* című drámát, amely a szerző egyetlen prózában írt színházi műve). Utóbbi bevezetője szerint a fordítások nem „nyomdaprés alá” készültek, és csak szűk olvasói körnek szólnak, míg a *Szabad Holmikban* a fordító célja kifejezetten a megjelentetés volt.

A *Scarmentado* Voltaire életének legkeservesebb személyes élményeit követően íródott, 1756-ban, amikor II. Frigyesnél kegyvesztett lett, és Poroszországból távoztában a határon letartóztatták, csomagjait elkobozták, és több napon át fogva tartották. A filo-

34 LESAGE, A *Sánta ördög*: Elme futtató könyv, az olvasást kedvelőknek, ford. RÁTH Pál, Pest, 1803; Döbrentei Gábor levele Kazinczy Ferenchez 1815. febr. 21. Vö. LABÁDI Gergely, A *pikareszk Magyarországon a 18–19. század fordulóján*, ItK, 120(2016), 179–191; Uő, A *magyar regény 1807-ben*, It, 95(2014), 324–325.

zófiai mese felidézi saját életérzését, amikor a létbizonytalanságot kényszerű utazásai során megtapasztalta, más útvonallal, más történeti korban, mint hősei. A mű párhuzamosan születik világtörténetével, amelynek ekkor jelenik meg első, a szerző által nagy figyelemmel kísért kiadása. Az „utazási regényben” a fikció és a történelmi valóság a legszorosabban összefonódik.³⁵ A naiv, kiváló származású, kivételes tudásvágyú, és nyitott egyéniségű Scarmentado a pikareszk regények főszereplőihez hasonlóan a sors játékszerévé válik, rabszolgasorsra jut, ahonnan végül kiváltják és hazatér. Utazásai során fokozatosan elveszti minden reményét arra, hogy a meglátogatott országokban tapasztalt abszurd és tragikus eseményeket megértse, noha újra és újra belevág az utazásba. Végül a megismerés vágya is kihal belőle, visszavonul a túl zajos világból. Magánéletének lezárulása is emlékeztet a pikareszk regényekből ismert befejezésre. Megnősül ugyan, de felesége megcsalja. Iróniával szemléli önmagát, helyzetét mégis kellemesnek ítéli a kegyetlen világban.

A filozófiai mese történései a világtörténelem egyik letragikusabb időszakához kötődnek: az 1615 és 1620 közötti időszakra utalnak, amelynek embertelen borzalmait Voltaire világtörténelme több fejezetben részletezi. „1600-ban születtem” – kezdődik a történet, majd a hős pontosítja, hogy tizenöt évesen elutazik otthonról, hogy tanuljon. Kandia³⁶ városából indul el, és előbb európai úti célokat követ (Róma, Franciaország, Anglia, Hollandia/Hága, Spanyolország/Sevilla, Törökország), majd eljut Ázsiába (Perzsia/Ispahan, Kína, Makaó, India/Delhi) és Afrikába, végül visszatér szülőföldjére. Van den Heuvel párhuzamba állítja az elmesélt, személyes történetet a felidézett történeti háttérrel, és megállapítja, hogy Voltaire az azonosítható történelmi utalások segítségével sűrítve tudja bemutatnia az emberek közötti (főleg vallási alapú) ellenségeskedés, a háborúk, a pénzszerzés vágyának következményeit, amelyek az emberből a legrosszabbat hozzák ki. A hős az utazások során megtapasztalja az erkölcstelenséget, a jogtalanságot, a kínzásokat, a háborúkat, a gyarmatosítás borzalmait, amelyeknek nemcsak szemlélője, hanem maga is áldoztává válik, és csak nehezen szabadul a veszélyes helyzetekből. Az utazás az egyéniséget gazdagító tapasztalatok helyett büntetés, ahogyan a főszereplő spanyol nevének jelentése sugallja.³⁷ Míg a *Candide*-ban a „rossz” létezésének visszatérő megállapítása ellenére az újrakezdés lehetőségét, a folytonos aktív tevékenységet, a kis közösséget összekötő emberi kapcsolatokat hangsúlyozza a mindentudó elbeszélő, Scarmentado maga által elmesélt története megkérdőjelezi az utazások értelmét. Kifordult világot mutat be, ahol az ember magányos (a főszereplő alkalmi kísérői sem kapnak nevet), amelyet a félelem ural, és amelyben az ember véleményét sem tanácsos megfogalmazni. A történetben a hős tapasztalatai nem vezetnek tanúlaghoz, intellektuálisan és lelkileg egyaránt megsemmisül. Sorsába beletörődik, akárcsak az eredeti pikareszk alakok. De míg a „pícaro” a kezdeti állapothoz tér vissza

35 Lásd a témáról: Daniel ROCHE, *Voltaire voyageur = Apprendre à porter sa vue au loin: Hommage à Michèle Duchet*, textes réunis par Sylviane ALBERTAN-COPPOLA, Paris, ENS, 2009, 153–180.

36 Ma: Iráklio, a Görögországhoz tartozó Kréta sziget legnagyobb városa. A 17. század végén húszéves harcot követően elfoglalják a törökök, és majd csak a 20. században kerül vissza Görögországhoz.

37 Luciana Alocco BIANCO, *Le vocabulaire dans l'Histoire des voyages de Scarmentado = Voltaire et ses combats*, eds. Ulla KÖLVING, Christiane MERVAUD, Oxford, Voltaire Foundation, 1997, I, 223–228.

a történet végén, Scarmentado elveszíti öröklött társadalmi rangját. Voltaire iróniája keserű: a műben bemutatott primitív és civilizált népek, a keresztények és más vallások szokásai és erkölcsi egyformán borzalmasak és kegyetlenek.

Először a *Szabad Holmik* című gyűjteményben található fordítás sajátosságait vizsgáljuk. A német közvetítéssel készített, jelentősen lerövidített fordításban – a *Zadig* és a *Candide* fordításához hasonlóan – jól látható a fordítói rutin. Az utazás kerete nem változik, de kimaradnak az utalások a konkrét történeti háttérre és a pikáns, kicsit vaskos részletek. Azonosak maradnak az utazás helyszínei, a meglátogatott földrészek, országok, városok. Az egyik legnagyobb változtatás az utazás befejezését érinti, amely az eredetnél kevésbé pesszimista. A fordításban ugyanis a hős az elinduláshoz nem az illúziók végleges elvesztése miatt tér vissza, hanem azért, mert a hazatérés vágya vezeti. Felesége sem csalja meg, így Voltaire iróniája elvész, hiszen teljesen elégedett lehet sorsával: „tsupán Hazámat kívántam viszont meg látni. Ezt elérvén meg házasodtam, és meg győződtem az iránt, hogy ez a leg jobb állapotja az embernek.” (135.) A szövegmodosításoknak köszönhetően módosul a történet eredeti filozófiája, a magyar szöveg ugyanakkor jól tolmácsolja az eredetiben található valláskritikát. Elhagyja ugyan az európai és ázsiai országokban gyakorolt vallások konkrét részleteit, amelyek a jól tájékozott olvasóban felidézhetnék a történelmi hátteret, de nem marad adós a különböző helyszínek *couleur locale*-jával. Utal a szerzetesrendek ténykedésére (jezsuiták, dominikánusok), beszél az inkvizícióról, a kanonizálásról, kiátkozásról, a jezsuiták erőszakos kínai hittérítéseiről, a francia és az angol „Anyaszentegyház” viszonylagos szabadságáról a pápától, a görög és az örmény keresztényekről, a pápai udvar fényűzéséről és erkölcsének lazaságáról. Még a törökök „imám”-jairól is ír, amelyet azért érdekes megemlíteni, mert a fordító egyedül itt tartja fontosnak, hogy zárójelben magyarázatot fűzzön a szóhoz: „tudniillik egy Török Pap” (131). A számos részlet kimaradása ellenére jól visszaadja Voltaire véleményét a vallási vitákról, harcokról és az egyház politikai befolyásáról, amelyeket a társadalomra és az egyénekre nézve egyaránt veszélyesnek és károsnak tart.

A *Magyar Voltaire*-ben található fordítást elsősorban az eredetihez való pontosabb ragaszkodás jellemzi. Legjelentősebb eltérésnek látszik a másik fordításhoz képest a szöveg társadalom- és valláskritikai jellegű részeinek gondos fordítása. Azokat a részleteket is megtaláljuk benne, amelyeket az előbbi fordítás kihagyott. Így például a pápai udvarban uralkodó erkölcsök kapcsán a „fiú szeretőket” *ágyas gyermek*nek (Voltaire-nél: *mignon*) fordítja. Humorosan tolmácsolja a hős pajkos-ironikus mondatát törökországi kalandjának előadásában, aki szerelmeskedés közben meggondolatlanul Allah nevét többször kiejti, amit a muzulmánok hitvallásként értelmeznek: „Reggel eljött az Imám, hogy engemet körülmételen – s mivel némely ellen vetéseket tettem, a’ Ház Kádija, egy húséges ember előmbe terjesztette, hogy engemet karóba húz, én az én monyám végét és a’ hátuljamat ezer szekinen váltottam meg [...]” (71v).³⁸ A kor-

38 A modern fordítás persze világosabb: „Másnap reggel megjelent az imám, hogy körülmételjen, s mint-hogy én nehézségeket támasztottam, a városnegyed kádija, e derék ember, karóba húzatásomat javasolta, ezer zecchinóval mentettem meg fitymámat és a fenekemet [...]”. VOLTAIRE, *Regények...*, i. m., 182. A ’hím vessző’ jelentésű *prépuce* szó fordítása a korabeli szövegben: *mony*, amely 1742-től használatos, vö. *A magyar nyelv történeti etimológiai szótára*, Bp., Akadémiai, 1970, II, 953.

hoz köthető jellegzetes fordítás a *Magyar Voltaire*-ben a *nègre* – *szerecsen* megfeleltetés. Egyetlen szó esetében jelzi kipontozással, hogy nem találja a magyar megfelelőt (*alguazil*). Az *Église* fordítása az előző szövegben *Anyaszentegyház*, itt *Ekklésia*. A befejezés ebben a fordításban az eredeti ironiáját követi: „Hazamba meg házasodtam a Feleségtől való meg tsalattatást szenvedtem ’s láttam, hogy ezen életben ezen állapot a leg édesebb” (75r).

Amabed levelei – levélregény?

Voltaire korának egyik legtermékenyebb levelezője. Írt egy sajátos „levélregényt” is, amelyről mint „Pamelájáról” beszél, utalva a richardsoni modellre.³⁹ Meséi között is találunk egy művet, amelyre a műfaj bizonyos poétikai sajátosságai ráillenek, a *Lettres d’Amabedet*: a szerelmi történetet kizárólag két, egymástól elválasztott szerelmes indiai fiatal levélváltásából ismerjük meg, a levelek sorát sehol nem szakítja meg narrátor. A kommentáló szerepét némileg betölti a műben szereplő harmadik levelezőpartner: a szerelmesek tanítómestere, aki folyamatosan tanácsokat ad nekik, leveleikre válaszolva. Az Indiában kezdődő történet sok helyszínen játszódik, a Gangesztől Vatikánig és Párizsig. A levelek datálása a keleti naptárat követi, a hónapok állatneveket idéznek, és az évek sem az európai naptárnak felelnek meg. Az európaiktól eltérő datálás némileg emlékeztet Montesquieu *Perzsa levelek* című levélregényére, de a levelek megírásának helyszíne és keltezése nincs következetesen jelölve.

Voltaire műve a felsorolt sajátosságok ellenére nem kapcsolható szervesen a levélregény történetéhez. Szentimentális regényként indul, azonban az egzotikus szerelmi idill a kényszerű utazások során szertefoszlik. A hittérítők álszentségének bírálata válik egyre dominánsabbá, akik a két „természetes ember” naivitását kihasználva elválasztják őket egymástól. A történet végén – semmibe véve tanítójuk tanácsait – elfogadják az erkölcstelen, „civilizált” társadalom által felkínált élvezeteket. A regény műfaja egyedi keverék: a levélregény legfontosabb poétikai és tematikai sajátosságainak alkalmazása mellett, amely a szerzőnek lehetőséget ad az érzelmek leírására és a filozófiai dialógusra, a történeti regény néhány jellegzetességét is hordozza. A cselekmény a 16. században játszódik, a lábjegyzetekben évszámok is szerepelnek, történeti alakok és történeti események azonosíthatók benne. Mai értékelői szerint Voltaire szándékosan arra az időpontra sűríti történetét, amely fordulópontot jelent Ázsia és a gyarmatosítás történetében. Szerepet kap benne a dominikánusok és a ferencesek ellentéte, a búcsúcédulák árusítása. A két fiatal kapcsolatba kerül az Inkvizíció képviselőivel, megismerik módszereit és a pápai udvar romlottságát. A történeti tényeket azonban a szerző ironikusan alkalmazza. Minden vallást megkérdőjelez, köztük a brahmanizmust is. Vidám stílusa ellenére pesszimista írás.⁴⁰

39 Így nevezi valódi és fiktív levelekből összeálló levélgyűjteményét, amely *Lettres de M. de Voltaire à Mme Denis* címmel először 2004-ben jelent meg, André MAGNAN kiadásában, aki a valódi/fiktív levelek kérdését is tisztázta *L’Affaire Pamela* c. munkájában (Paris, Méditerranée).

40 Jacques DELOFFRE és Jacqueline HELLEGOUARC’H jegyzetei = VOLTAIRE, *Romans et contes, i. m.*, 1107–1116.

A mű magyar fordítása abban a kéziratban található, amelynek fordítója különösen szívesen válogat Voltaire filozófiai és valláskritikai esszéiből. Általában pontosságra törekszik. Különösen gondos az ál-keleti stílus magyarítása, ebből idézünk: „Lelkemnek világossága, gondolataimnak Attya, Te, ki az embereket az Örökkévalónak útjaiban vezeted, betsület és tisztelet tenéked, tudós Shasztaszid!”⁴¹

Voltaire „érzékeny” filozófiai meséje – az *Ingénu*-fordítások

Voltaire filozófiai meséi közül a kortárs és nemzeti történelemhez, a hétköznapi emberekhez és erkölcsihez az *Ingénu* áll a legközelebb. „Erkölcsei mese”, amely felkavarja az olvasó érzelmeit, a szereplők pszichológiáját árnyaltan mutatja be, szentimentális, melodramatikus.⁴² A mű első fejezete satirikus valláskritikát fogalmaz meg – legtöbbször hasonló alkotásához hasonlóan –, kifejezetten karikatúra jelleggel. Fokozatosan vált át szerelmi történetbe, amely először idilli, majd a szerelem egyre nagyobb akadályokba ütközik, a regény végén a hősnő meghal. Halálát lelki sérülés okozza, amely az első témával kapcsolatos, mivel az egyház képviselőinek erkölcsileg elfogadhatatlan viselkedése okozza. Olyan dilemma elé kerül, amelyet csak egyéniségének alapját megtagadva tud megoldani: ártatlansága árán tudja csak szerelmét a börtönből kiszabadítani. Lelki összeomlásának fizikai megsemmisülés a következménye. Haldoklását és halálát richardsoni jelenetekben adja elő Voltaire, amelyek könnyeket fakasztanak a mű legdurvább lelkű szereplőiből is. A tragikus befejezést a szerző némileg enyhíti azzal, hogy a hőst szerelme elvesztéséért a társadalom némileg kárpótolja, amikor hasznos tagjává teszi, így beletörődik sorsába. De a befejezés hangneme meghatározó marad, és az iróniát teljességgel mellőzi. Nemcsak a történet eltérő, hanem a szereplők megformálása is, akiket lelkileg gazdagon fest a szerző, egyéniségük jelentősen átalakul történetük során.⁴³ Főleg a főhős lelki fejlődését rajzolja meg Voltaire árnyaltan, érzelmi és intellektuális kiteljesedésének tanúi lehetnek az olvasók. A hős fiatal, őszinte, spontán emberi együttérzéssel jellemzett „természetes ember”. A sárospataki kézirat ezt a sajátosságát hangsúlyozza a cím lefordításakor: *A Nyílt Szívű*. A teljesen eltérő kultúrájú Amerikából érkezik a „civilizált” Európába, erre utal a másik korabeli (és a modern) fordítás címe: *A Huroniai Amerikánus* (illetve *A vadember*). Nem tudja, és nem akarja elfogadni a valódi érzelmek elrejtésének társadalmi szükségességét, a kompromisszumokat, amelyek a korabeli Franciaország mindennapjait jellemzik. A kor erkölcsihez való alkalmazkodáshoz a szerelem és a barátság szenvedélyes átélése juttatják el. A szerelmi szál mellett mindvégig erőteljes a műben a társadalom- és a valláskritika. Voltaire elítéli az állam és az egyház összefonódását, az egyházat képviselő személyek erkölcstelenségét, akik visszaélnék helyzetükkel. A „természetes ember” szemszögének

41 MV4 1r.

42 Marmontellel érdemes párhuzamba állítani, akinek *Contes moraux* c. művéből 1775-ben Báróczi Sándor *Erkölcsei mesék*, 1808-ban Kazinczy Ferenc *Szívképző regék* címmel jelentetett meg fordítást. Vö. SAUDER József, *Marmontel en Hongrie = De l'Encyclopédie à la Contre-Révolution: Jean-François Marmontel (1723–1799)*, éd. Jean EHRARD, Clermont-Ferrand, G. de Bussac, 1970, 299.

43 Vö. Jacques VAN DEN HEUVEL jegyzetei = VOLTAIRE, *Romans et contes*, i. m., 966–987.

érvényesülése miatt a társadalmi visszaélések, a megrögzött vallási kultuszok abszurditása állandó motívumai a műnek, és kiemelik az olyan erényeket, mint az őszinteség, az érzékenység, és a becsület.

A *Nyílt Szívű* című fordítás erénye a pontosság. Hüen közli a mű kettős játékos alcímét: a fikciót „valóságos történetként”, és egy kézirat töredékeként tünteti fel. A fejezetekre osztásban követi a forrást. A mese satirikus kezdésének lefordítása láthatóan nehézséget jelent neki, itt latinus megoldásokat választ, amelyek azonban Voltaire szó-játékainak visszaadását lehetetlenné teszik. Jobban sikerül a szentimentális haldoklási jelenet lefordítása, ahol a párizsi orvosok hanyagsága mellett („mert módi van egész az orvosságig”) a hősnő lelki bajainak fiziológiai következményeit gondosan részletezi: „az ő Lelke ölte meg a testet – az őszve halmozott gondolatok, a melyek őtet hányták vetették, az ő ereibe [...] veszedelmes [...] mérget öntöttek”. Ez a hűségre törekvő és a teljes tartalmi lefordításra vállalkozó ismeretlen fordító sem tudja azonban a mű könnyed stílusát visszaadni. Azonosításában talán segíthet a katalógus információja, mely szerint a kézirat Pécsi Sándor színművész adományaként szerepel a sárospataki könyvtárban, akinek birtokába családi hagyatékként kerülhetett. Felvetődik, hogy a fordító esetleg Péchy Imre, Bihar megye alispánja, aki *A magyar nyelvről* címmel 1806-ban írt értekezést, és aki Voltaire *Henriade*-jének egyik magyar fordításában közreműködött, amikor a súlyos beteg Szilágyi Sámuel munkájának befejezésében segédkezett.⁴⁴ Kivételes érzékenységről megemlékeznek a kortársak, köztük Bessenyei György: „Hány féle Igazságot kel az Urnak is sokaságunk elöt szíven meg szoritani, melj szemében gyakorta könyvez; és fogságát sirattya.”⁴⁵

Végül egy olyan mondat fordítását idézzük, amely a tokaji kéziratban és a *Szabad Holmik*ban egyaránt megtalálható: „Az agyvelő – melyet az értelem lakhelyének hisznek, szinte olyan erősen ostromoltatott, mint a szív – a mely a mint mondják az indulatok lak helye.” „Az agyveleje mellyet az értelem lak helyének tartanak éppen olyan tűzbe jött, mint a szive, mellyet a vonszodások lak helyének mondanak.”⁴⁶

A *Szabad Holmik* fordítása a gyűjtemény többi szövegéhez hasonlóan kivonat, egyes részei mégis teljesen megegyeznek az eredetivel. A fordítás érdekes sajátossága a kötetben, hogy ez a legbővebb kivonat valamennyi mesefordításból. A német közvetítés láthatóan segítette a fordítót: viszonylag kevés benne a magyartalanság. Ugyanakkor a kétszeres áttétel miatt előfordulnak a kihagyások mellett félrefordítások. Az ironikus szövegrészek maradnak el. Gondos fordítás jellemzi viszont a valláskritikában bővelkedő részeket: Anglia dicséretét (mivel ott nincs hittérítés), a protestánsüldözés bírálatát, a nantes-i ediktum visszavonását és a pápa világi hatalmának kárhoztatását. Nincse-

44 Péchy Szilágyi Sámuel *Henriade*-fordításának befejezésében és a jegyzetek készítésében működött közre. PÉCZELI József, *Henriás* (1792), s. a. r. Vörös Imre, Bp., Balassi, 1996 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 1), 30. Komócsi Valéria, aki 1999-ben a kéziratot szakdolgozatként feldolgozta a Miskolci Egyetemen, felveti ezt a lehetőséget: www.c3.hu/~iris/00-23/komocsi.htm (2017.11.13).

45 *A Méltóság keserve poemában „ajánlása”* = BESSENYEI György, *Időskori költemények*, s. a. r. PENKE Olga, Bp., Balassi, 1999 (Bessenyei György Összes Művei), 75.

46 *A Nyílt Szívű*, 161; SZH 227. Az eredetiben: „Le cerveau, qu'on croit le siège de l'entendement, fut attaqué aussi violemment que le coeur qui est, dit-on, le siège des passions.”

nek kihagyások a jezsuiták politikai befolyásának és erkölcsi züllésének elítéléséből. Teljes részletességgel olvasható benne a janzenista Gordon történelmi, „tudományos” és irodalmi „leckéje”, amellyel a börtönben alakítja a (fordításban „Fránklinak” nevezett) főhős tudását és érzelmeit. Néhány érdekes megoldást idézünk végül a fordításból: *répandaient des ruisseaux de larmes – patak módra sírtak, raison – fundamentum, Etre des êtres – Fő valóság, grâce efficace – munkálkodó kegyelem* (ez utóbbi a másik fordításban latinosan: *efficax gratia*).

A keleti allegória a fordításokban

A magyarra fordított Voltaire-mesék kétharmadának középpontját képezi a keleti téma. Az előbbieken részletesebben elemzett *Memnon*, *Zadig* és *Lettres d'Amabed* mellett még három keleti mese fordítását találjuk a *Magyar Voltaire*, illetve a *Szabad Holmik* kötetekben: *Histoire d'un bon brahmin – Egy jó Brámin Históriaja*, *Le Monde comme il va – Így folynak mindenütt a dolgok* és *Princesse de Babylon – A Babiloni Hertzeg Asszony*. Voltaire „keleti meséi” és Kelet-felfogása bizonyíthatóan hatott a magyar írók gondolkodására és a regény fejlődésére, ezért érdemes sajtóságaikat és hatásukat összefoglalóan elemezni.

Voltaire munkásságának az a része, amelyet keleti meséknek neveznek, sokat köszönhet széles történelmi és vallástörténeti ismereteinek, valamint az *Ezeregyéjszaka meséinek*. Utóbbi mesegyűjtemény *Les Mille et Une nuits* címmel Antoine Galland fordításában 1704 és 1717 között jelent meg, és mélyen átformálta a korszak narratíváit.⁴⁷ Voltaire meséiben több területen kimutatták hatását: elbeszélési-szerkesztési technikájában (a mesélő szerepének felfogása, a hasonló vagy ellentétes elemek halmozása, az események láncreakció-szerű összekapcsolása, ismétlődése, felgyorsulása), stílusában (a szürreális és a burleszk elemek alkalmazása), és a mesék filozófiájában (az emberi sors kiszámíthatatlansága, amelyben a hős szinte játékszerré válik, a sajátos férfi–nő kapcsolat).⁴⁸ Az író soha nem kísérelte meg, hogy elméletileg megfogalmazza, miért fontos számára ez a téma, melynek segítségével az ember létezésére vonatkozó gondolatait allegorikus formában vagy parabolisztikusan tudja az olvasóhoz eljuttatni. A mesék kevésbé sötét képet festenek, mint filozófiája, némileg enyhítik radikális pesszimizmusát. A fikciók is végzetesen determinált valóságot közvetítenek, azonban az egzotikus, festői keret elfogadhatóbbá teszi a történelmi valóságot, az álomszerű, csodás elemek az esztétikai élvezet mellett a „jó” és a „rossz” alternálását biztosítják. A keleti mesék a rejtőzködésre is kiválóan alkalmasak. Lehetővé teszik, hogy Voltaire korának francia valóságát áttételesen bírálja, vagy akár saját filozófiájának egyes tételeit megkérdőjelezze. A mesék ugyanakkor nyitottak, többféle olvasatra adnak lehetőséget.

47 Antoine Galland a meséket arab nyelvterületen gyűjtötte, ahol tizenöt évet élt, egy részüket egy szír elmesélő előadása alapján jegyezte le. Vö. *Les Mille et Une Nuits: Contes arabes, traduits par A. GALLAND, prés. par Jean-Paul SERMAIN, Aboubakr CHARAÏKI*, Paris, GF Flammarion, 2004, I–XXXII.

48 Jean-François PERRIN, *L'Orientale allégorie: Le conte oriental au XVIIIe siècle en France (1704–1774)*, Paris, Champion, 2015, 81–121.

A *Kelet* fogalmát Voltaire – kortársaihoz hasonlóan – általános értelemben használja, egyszerre vonatkozik a Közel- és a Távols-Keletre. Nemcsak térben, hanem időben is tág jelentése van, még akkor is, amikor pontos évszámot, konkrét helyneveket találunk a szövegben. Mindenképpen eltérő világot jelent attól, amelyben ő maga és olvasói élnek. Földrajzilag három területet idéznek fel gyakran a mesék, amelyek a magyar fordításokban, illetve hatásban is jelen vannak: Perzsia legendás múltjának gazdagságát; India kettős képét, amely a természetes életmód és a bensőséges emberi kapcsolatok mellett a babonák és a hiszékenység földje; Kína pozitív példáját, amelynek politikáját, vallását és kulturális gazdagságát egyaránt idealizálja a szerző.

A három magyarra fordított keleti mese nagyon eltérő.

A *Szabad Holmikban* olvasható *A Babiloni Hertzeg Asszony* című fordításban a témához tartozó szinte minden elem megjelenik: a gazdag és díszes keleti környezet, számos különböző ázsiai nép (etiópok, perzsák, indiaiak, szkíták stb.), mindegyik sajátos „népkarakterológiával”. Nem hiányoznak a csodás tárgyak, a mitikus állatok (főnix, unikornis stb.). A bonyolult meseszövegben még a „szerelmi örület” is helyet kap, ebben azonban a francia író nem a keleti mesék, hanem Ariosto *Orlando furiosója* ihleti.⁴⁹ A *Memnon* és a *Zadig* gondolati körébe tartozik az *Igy folynak mindenütt a dolgok*, amelyhez a „legjobbik világ” kérdése is asszociálható. A parabolában a világ felett uralkodó szellem elküldi képviselőjét Perszopoliszba, hogy segítsen a döntésben, el kell-e pusztítani. A „bűnös” város Párizst idézi fel, ahol a hős az erkölcstelenség mellett felfedezi a „Mondain” világát, a kereskedelem áldásait, az egyéni érdek és a közhaszon összekapcsolódását, az örömök forrását a művészetekben és az irodalomban, amelyek az életet elviselhetővé teszik. Nemcsak Párizsra és Keletre utal a szerző (például az utazó Babouc-Babuk nevével), hanem a Bibliára is: Jónás utazására Ninivébe. A magyar fordító jól közvetíti a francia szöveg filozófiáját, mely szerint „ha nem is jó minden, leg alább szenvedhető” (SZH 166).

A *Magyar Voltaire* fordítója a szerző egyik legrendhagyóbb meséjét választja, maga Voltaire parabolának nevezi a kivételesen rövid, nagyrészt dialógusokból álló írást.⁵⁰ Az *Egy jó Brámin* arra vonatkozóan fogalmaz meg kételyeket, hogy a racionálisan gondolkodó ember számára egyáltalán elérhető-e a boldogság. A bölcs brahman boldogtalan, míg szomszédja, az öreg, bigott, „ostoba”, indiai nő elégedett sorsával: „mennél világosodottabb elméje volt nékie és szívbéli érzékenysége, annál inkább szerentsétlen volt ő”.⁵¹

A magyar fordításirodalom főleg francia forrásokat választ a keleti téma hazai adaptálására. Staud Géza helytálló megállapítása Voltaire hatására is érvényes: a 18. századi írók érdeklődése inkább intellektuális, míg a következő évszázad főleg érzelmileg vonzódik az orientalizmushoz.⁵² A magyar fordítók és írók több szerző műveiből

49 Frédéric DELOFFRE és Jacquelin HELLEGOUARC'H jegyzetei = VOLTAIRE, *Romans et contes*, i. m., 1007–1011.

50 *Uo.*, 892.

51 „plus [le bon bramin] avait de lumières dans son entendement et de sensibilité dans son coeur, plus il était malheureux”, MV4, 63v.

52 STAUD Géza, *Az orientalizmus a magyar romantikában*, Bp., Terebess, 1999, 10–30. Könyvében bemutatja a keleti témájú művek esztétikai, filozófiai, művészi sajátosságait és tárgyalja azokat a 18. századi műveket, amelyek már Voltaire meséire hatással voltak, de megjelentek a magyar recepcióban is.

válogatnak (köztük a már említett Galland vagy Pétis de la Croix), de Voltaire gyakorolja talán a legmélyebb hatást, akinek meséin kívül jól ismerik világtörténetének és filozófiai műveinek keleti témájú részeit.

A Kelet megjelenik Voltaire dialógusainak fordításában is. A fikciónak ez a típusa formailag nem esik távol bizonyos meséktől, például az *Histoire d'un bon Bramintól*. A közelmúltban lehetett pontosan azonosítani Voltaire dialógusával Laczkovics János fordítását, amely nyomtatásban is megjelent *A Jézus társaságbeli szerzeteseinek Khínából való kiűztetése* címmel 1792-ben.⁵³ Ezen kívül a keleti témájú dialógusra több kéziratos példát is említhetünk. Voltaire máig legnagyobb hatású művéből, a *Traité sur la Tolérance*-ből a század során csak egy rövid részt fordítottak, amely dialógusban van írva, és amely magyarul ezt a címet kapja: *Egy Chinai vetélkedésnek Historiaja. Volternak 19. Részéből, a' Békességről*.⁵⁴ A keleti vallások türelmessége áll szemben ezekben a dialógusokban a misszionárius hittérítők erőszakosságával. Ugyancsak kéziratban maradt a *Dictionnaire philosophique* keleti vallásokról írt néhány szócikkének fordítása. Közöttük legérdekesebb témánk szempontjából a „Brachmans, Brames” címszó, amelynek alcíme: *Des hommes et des femmes qui se brûlent chez les brachmans*, a magyar kéziratban: *A Brachmanoknál magok meg égető Asszonyokról*.⁵⁵ A fordításból érdemes azt a részt idézni, amelyhez a fordító jegyzetet fűz, mivel a jegyzet Verseyhy Ferenc keleti témájú regényére utal: „Holwell úr beszéllé, hogy egy tizenkilentz esztendő, különös szépségű Fijatal Özvegy a kinek három gyermekei voltak Roussel Asszonyság* [ide kapcsolódik a jegyzet:] Rózsafy Mantzi a' Katzajfalvi első szeretője.” Verseyhy *Gróf Katzajfalvi László avvagy a természetes ember* című regénye német forrás alapján készült, úgy véljük azonban, hogy nem pusztán a kézirat készítőjének asszociációjáról van szó. Verseyhy regénye írásakor ugyanis gondolatott Voltaire világtörténetének a keleti vallásokkal kapcsolatos részeire (amelyekből fordítást is készített),⁵⁶ és ismerhette az idézett szótárcikket is.⁵⁷

Egy rendhagyó szöveg

Végül még egy kéziratos fordításról kell szólni, melynek forrása a *Le Danger d'avoir raison* című „filozófiai mese”, amely magyarul a szellemes *Szóly igazat 's bétörök a fejed* címet kapja. Érdekessége, hogy franciául csak egy korabeli kiadása ismert, ahol Vol-

53 Vö. PENKE Olga, *Feltáratlan kéziratos magyar Voltaire-fordítások: A Dictionnaire philosophique magyarul = Nunquam autores, semper interpretes: A magyarországi fordításirodalom a 18. században*, szerk. LENGYEL Réka, Bp., MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, 2016, 224–240.

54 A kéziratos fordítás a műnek csak ezt a részét tartalmazza: TÖRÖK István, *Opusculum Miscellanea*, OSZK Kézirattára Quart. Hung. 14, 47r–48v. Érdemes odafigyelni a cím fordítására, ahol a *tolérance* szó megfelelője: *békesség*. A mű címe modern fordításban: *Értekezés a türelmességről*.

55 MV2 38v–40r.

56 [VERSEGHY Ferenc], *A világnak közönséges történetei*, Pesten és Budán, 1790–91, I, *A magyar fordítónak értekezései a leg-régiőbb nemzetekről*. A keleti vallásokat is tárgyalja *A Religiónak eredetéről és elő-meneteleiről* c. részben, 219–245.

57 GYÖRGY Lajos szerint forrása August Heinrich Julius Lafontaine 1792-ben kiadott regénye: *Verseyhy Ferenc „természetes ember”-ének forrása*, It, 1(1912), 53–60; Uő, *A magyar regény előzményei, i. m.*, 376–377. György nem utal Voltaire-hatásra.

taire regényei és meséi között szerepel, ezt követi, elég hűségesen, a német fordítás, amelyben az elbeszélések között olvasható, a *Szabad Holmik* fordítója innen veszi át.⁵⁸ A mai Voltaire-bibliográfiák nem tartják számon. A Bibliothèque Nationale katalógusa szerint a szöveg Voltaire-től származik, mégpedig a *Questions sur l'Encyclopédie Raison* szócikkét tartalmazza, de a mű címe „hamis”.⁵⁹ Ehhez a szócikkhez képest azonban találunk benne egy hosszabb betoldást. Az igazság kimondásának veszélyét megfogalmazó szatirikus „tanmese” szerkezetét a betoldás teljesen felborítja, elviszi a pikareszk irányába, tartalma azonban Voltaire szellemétől egyáltalán nem idegen. Mivel nem tartozik témánkhoz, a fordítás elemzésétől itt eltekintünk. Több ok miatt tanulságos mégis ez a mű. Mutatja egyrészt, hogy Voltaire rövid meséi más műfajú rövid írásaihoz (dialógus, esszé) milyen közel állnak, árulkodik a korabeli műfaji és értelmezésbeli bizonytalanságról.⁶⁰ Feltehetően idegen kéztől származik a kiegészítés, ez az eljárás a korban, és konkrétan Voltaire művei esetében sem ritka. A fordítást a szerző szótárcikkeinek korabeli magyar fordításai között tarthatjuk számon.

Voltaire filozófiai meséi és a magyar regény kialakulása

Voltaire meséi magyar fordításának a magyar regény előzményeiben minden bizonynyal nagyobb jelentőséget kell tulajdonítanunk, mint az eddigiekben. A tanulmányban feltárt és elemzett szövegek mutatják, hogy 1787 és 1821 között intenzív fordítói munka kísérel meg közvetítésüket. A fordítások száma a korábban ismert három, nyomtatásban is megjelent művön kívül a 21. századi feltárásoknak köszönhetően tíz kéziratos munkával gazdagodott. Noha a fordítók személye és a kéziratok datálása, valamint ismeretsege szempontjából nem rendelkezünk pontos adatokkal, érdemes megkockáztatni a magyar hatás szempontjából is azt a feltevést, amelyet Voltaire meséinek európai hatása kapcsán megállapítottak, miszerint jelentőségük megelőzné például Marmontel elbeszélő prózáját.⁶¹

Érdeemes felidézni a magyar regényről készült első tanulmányok megállapításait, amelyek időben nagyjából egybeesnek a mesefordításokkal. Mándi Sámuel egy évvel az első fordítás megjelenése előtt, Balogh Sámuel néhány évvel az utolsó fordítást követően készíti munkáját a regényekről, mindkettő német eredeti alapján. Mándi a fik-

58 *Romans et contes de VOLTAIRE*, Bouillon, Aux dépens de la Société typographique, 1778, III, 131–132; VOLTAIR's *ausgesuchte Romane, Erzählungen und Dialogen*, Wien, Wallishausse, 1790, I, 212–216; SZH, 98–101.

59 [catalogue.bnf.fr/ark:12148/cb31604013v](http://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb31604013v)

60 A *Raison* (Értelem) szócikk kritikai kiadásának kommentárja is úgy fogalmaz, hogy a „filozófiai mese” formája jellemzi ezt az írást. VOLTAIRE, *Questions sur l'Encyclopédie*, Oxford, Voltaire Foundation, 2013 (Euvres Complètes, 43), 113.

61 Vö. Roger MERCIER, *Les contes de Voltaire: Accueil du public et influences = Voltaire et Rousseau en France et en Pologne: Actes du Colloque de Nieborów (octobre 1978)*, [Varsovie], Éditions de l'Université de Varsovie, 1982 (*Cahiers de Varsovie*, 10), 159–171; SZAUDER, *i. m.*, 299; LOVAS Borbála *Erkölti mesék, avagy Zadig zsákutcái a XVIII–XIX. századi irodalomban* c. tanulmányában felveti azt a kérdést, hogy a magyar írókat is meghihető Marmontel-művek egy része Voltaire meséinek hatását mutatja: [5mp.eu/fajlok/madarka/zadig-
www.5mp.eu](http://5mp.eu/fajlok/madarka/zadig-www.5mp.eu) (2017.11.13).

ciókban egyaránt fontosnak ítéli a gyönyörködtetést és a tanítást, kiemeli a regények olvasásának erkölcsnemesítő hatását, elsősorban a vallási tolerancia elterjedésében, és konkrétan Voltaire-re is hivatkozik.⁶² Balogh már az esztétikai élvezetet helyezi előtérbe és külön méltatja a regényekben az „emberi szív történeteinek rajzolását”. A Voltaire-meséket a „komikus” regények közé sorolja Cervantes, Lesage, Diderot és Smolett mellett.⁶³

A Voltaire-mesék fordítása a magyar regény korai időszakában a „szövegteremtésben”⁶⁴ is fontos forrást jelent. Ebben az első időszakban a fordítók célja főleg a mesék filozófiai üzenetének közvetítése. Francia eredeti alapján dolgoznak, és igyekeznek gondosan lefordítani a terminusokat, hasonlóan a szerző filozófiai műveit magyarra fordítókhoz. Az időszak második felében a különböző regénytípusok választása jellemző, és a fordítás gyakran német közvetítéssel készül. Az utolsó, datált fordítás előnyben részesíti az érzelmes elemeket, megjelenik benne a lelki sérülések és a fizikai betegség árnyalt összekapcsolása, a szerelem és a halál témája.⁶⁵

A fordításra választott művek jellege tükrözi, hogy a fordítók érdeklődését egyaránt felkelthette Voltaire sajátos felfogása valóság és képzelet kapcsolatáról, a szenvedélyek ábrázolása, a történeti tények megjelenítése a fikcióban, és filozófiájának szórakoztatva tanító szándéka. A fordítókat láthatóan különösen vonzották azok a szövegek, amelyekben a filozófiai mondanivaló kifejtését lehetővé tevő fiktív keret felhasználja (jórészt ironikusan) a pikareszk, a levélregény és az érzelmes regény műfaji sajátosságait.⁶⁶ A legmélyebb hatást azonban kétségkívül Voltaire keleti témájú meséi gyakorolják, melyeknek különböző változatait megtaláljuk a lefordított mesék között. Közülük kiemelkedik a *Zadig*, amely több fordításban és adaptációban eljuthatott a korabeli magyar olvasókhoz.

62 „Talám hogy az emberek között [az] igaz felebaráti szeretet, a' türedelem magának az embereknek szívekben gyökeret verni kezd, azt is avvagy tsak valamelly részben a' Római Meséknek lehet tulajdonítani Voltaire *la Tolérance*.” MÁNDI Sámuel, *Szívet sebhető 's elmét gyönyörködtetéssel tanító Római Mesékben tett Próba*, Pozsony, 1786. www.kiad.hu/bibl./mmsamuel/mmsamuel1786pdf. A fordítás sejteni enged, hogy a *Filozófiai szótár* szócikkéről lehet szó.

63 BALOGH Sámuel, *A' Románokról*, Tudományos Gyűjtemény, 8(1824)/4, 72, 82.

64 DEBRECZENI Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek: Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában*, Bp., Universitas, 2009, 36.

65 Párhuzamos tendencia figyelhető meg Voltaire tragédiáinak magyar fordításában. A *Brutus* c. tragédiát 1788-ban Kovács Ferenc, 1812-ben Kisfaludy Károly fordítja le. Az előbbi az eredetiből fordít, és főleg a társadalompolitikai tartalomra figyel, míg az utóbbi németből és a szerelmi szenvedély végzetességét hangsúlyozza fordításában.

66 Bíró Ferenc az 1798 előtti magyar regények sikerének okát abban látja, hogy bennük „a bölcsesség megnyilatkozását lehetővé tevő fiktív keret önálló történetként kel életre”. Bíró Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., Balassi, 1994, 207.